

Ніколаєва Т. М.*,

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. n_t_m@ukr.net

РЕЛІГІЙНИЙ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНУ ІДЕОЛОГІЮ ТА МЕЦЕНАТСТВО В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ

Анотація: Розглянуто деякі історичні аспекти українського суспільства, держави та православної церкви. Показано роль релігії як рушійної сили доброчинності відповідно до норми християнської моралі. Увагу приділено релігійному меценатству XIX ст., коли церква найчастіше ставала для українців ідеологічним чинником імперської політики. Наведено приклади, коли духовність, сформована попередніми поколіннями українського духовенства, ставала основою самобутності нації. Досліджено конкретні приклади меценатства: побудови церковних споруд, шкіл, лікарень і притулків при них.

Ключові слова: держава, православна церква, меценатство, імперська політика.

Аннотация: Рассмотрены некоторые исторические аспекты развития украинского общества, государства и православной церкви. Показана роль религии как движущей силы благотворительности в соответствии с нормами христианской морали. Внимание уделено религиозному меценатству XIX в., когда церковь наиболее часто становилась для украинцев идеологическим инструментом имперской политики. Приведены примеры, когда духовность, сформированная предыдущими поколениями украинского духовенства, ставала основой самобытности нации. Исследуются конкретные примеры меценатства: построение церковных сооружений, школ, больниц и приютов при них.

Ключевые слова: государство, православная церковь, меценатство, имперская политика.

Abstract. The article deals with some historical aspects of Ukrainian society, state and Orthodox Church. It is based that since Kievan Rus Orthodox Church had become ideological, cultural, spiritual foundation of Ukrainian people: under hard historical times it was asylum not only for unfortunate representatives of society, but for the culture and inner world of Ukrainians on the whole. Religion had become at the same time a motive force for philanthropy as a norm of Christian ethics. It is shown, that religious charity had acquired a special role during the XIX century, when Ukrainians had lost their statehood, were subordinated to Russian empire, and the Church very often represented itself as ideological supplement of imperial policy. It is analyzed activity of some church doers, who were able to preserve spiritual foundations of the previous generations of Ukrainian priesthood and thus influenced originality of Ukrainian nation. Concrete examples of philanthropy — building of churches, schools, hospitals, shelters — of religious doers and prominent businessmen and entrepreneurs (representatives of the Tereshchenko, Kharitonenko, Sukhanov families) are discussed.

Key words: state, orthodox church, philanthropy, imperial policy

Постановка проблеми: Історія народу та його релігія взаємопереплетені. Прийняття єдиної релігії (988 р.) відіграло особливу роль в житті українців, сформувавши систему світогляду, набір культурних, духовних та моральних цінностей, що обумовлювали поведінку людини. Існування власної державності впливало на роль церкви і навпаки. Складність історичного шляху відбивалася на ідеології українського суспільства, носіями якої переважно слугували православні заклади. Тема релігійного меценатства була актуальною, починаючи з Київської Русі. Та особливою була її значущість у XIX ст. з втратою державності і підпорядкуванням Російській імперії. Чи була церква лише колоніальним додатком в державній політиці Російської імперії, чи система духовності сформована раніше давала основу для формування самобутності нації? Хто з підприємливих людей

* Nikolaeva N. M., Ph. D. in history, associate professor, Kyiv national economic university named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. n_t_m@ukr.net

Religious influence over social ideology and philanthropy in underrussian Ukraine

намагався підтримувати людські права власного народу через побудову православних храмів?

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Питаннями історичного аспекту релігійного меценатства та впливу церкви на життя суспільства, а саме: будівництва церковних споруд, шкіл та притулків при них — розробляв ряд вчених-дослідників. Т. Курінна досліджувала культурно-освітню діяльність православного духовенства. Історичним аспектом, та місцем релігійного чинника у формуванні нації присвятили свої праці І. Гирич, В. Єленський, В. Бондаренко та ін. Монографія О. Доніка про родину Терещенків висвітлює меценатську діяльність і в релігійній сфері. І. Шудрик — вивчав добродійність Харитоненків та їх внесок в будівництво храмів. Т. Геврик — проаналізувала духовну спадщину українських меценатів, долю храмів, зокрема знищення їх у радянську епоху. Різноманітність досліджень спонукає до систематизації та розвитку даної тематики.

Мета статті. Показати кризу історичний аспект впливу на українське суспільство церкви як джерела духовного об'єднання, освіти та лікування. На конкретних прикладах церковного добродійства минулих століть показати необхідність турботи про духовність нації та потребу в меценатстві як у минулому, так і нині.

Основні результати досліджень. Витоки української благодійності нерозривно пов'язані з етногенезом української нації, котра пройшла, так як інші народи, періоди становлення, злету і падіння. З утвердженням нової віри та заснуванням церковної організації поширилося цілеспрямоване опікування знедоленими і немічними. Можливо, саме релігія слугувала рушійною силою розвитку добродійності, яка визнається нормою християнської моралі й утіленням чеснот справжніх її представників, виконуючи основні функції: забезпечення нужденних грошима й натуральними продуктами (милостиня), лікування та навчання. Згодом благодійність церкви, крім релігійних мотивів, обумовлювалася відповідними державними кроками. Церковний статут покладав опіку хворих, інвалідів, жебраків та інших соціально незахищених категорій населення на духівництво, визначивши десятину на утримання монастирів, храмів та лікарень і притулків при них. Водночас заснування благодійних закладів та опікування ними, право «подання» на будівництво церкви набуло поширення серед можновладців, заможних громадян, а згодом — братських організацій та козацтва.

В умовах відсутності української державності в литовсько-польську добу багато княжих родів, церковних діячів, місцевих урядників сприяли розвитку української культури й освіти, опікуючись православною церквою, соціально незахищеними категоріями населення. Неоціненну роль відіграли у цьому князь К. Острозький та митрополит П. Могила, захищаючи і православну церкву, і православних знедолених від Речі Посполитої та розвиваючи українську культуру. Саме братства приділяли багато уваги облаштуванню шпиталів, притулків лікарень, шкіл, друкарень, реставруванню соборів, моральному й церковно-релігійному вихованню молоді. Із появою на політичній арені козацтва, що стає головним захисником національно-релігійних інтересів українців, яке має неписані, але від того не менш дієві складові кодексу козацького лицарства, поняття благодійності — стає досить вагомим.

У середні віки та нові часи церква й, зокрема, монастирі були центрами соціальної допомоги знедоленим і незаможним, виконуючи основні функції: забезпечення нужденних грошима й натуральними продуктами (милостиня), лікування та навчання. Церква відіграє в цей час важливу роль у регламентації відносин всередині релігійних спільнот та взаємозв'язків зі світськими спільнотами. Саме в козацькі часи було засновано три центри високої духовності, де будувалися козацькі монастирі: Межигірський — біля Києва, Трахтемирівський — біля Канева, Мотронинський — біля козацької столиці Чигирин. До козацьких святинь Середнього Подніпров'я належали також Самарський, Лебединський, Мошенський та Воз-

несенський монастирі. У кожному монастирі існували бібліотека, школи, іконописні майстерні.

Смерть Богдана Хмельницького дала можливість Московії відкрито проводити курс на ліквідацію української державності. Московський уряд пильно стежив за розвитком політичних процесів в Україні. Роздавивши її Андрусівським договором з Польщею, Московська держава тепер без побоювань поширювала свої впливи на Лівобережну Україну, планомірно наступаючи на права гетьманського уряду та козацької старшини. Кризу поглиблювали й територіальні претензії до України з боку Туреччини. Козацька держава, охоплена внутрішніми чварами, опинилася на грані свого повного зникнення, а її православний народ разом з духовенством очікували нові поневіряння та приниження. Розруха, що охопила Україну, не обійшла й церковні володіння: руйнувалися храми та монастирі, розорувалися їхні господарства. Саме політична руїна, охопивши всі сфери суспільного життя українців, була тісно пов'язана з церковною. Боротьба гетьманів за владу, їхні ставки то на Росію, то на Польщу, то на Туреччину приносили всьому українському народу страшні муки, страждання, розорення. Лише наявність в Україні незалежної від Москви православної церкви по суті зводила нанівець зусилля російських політиків.

Київська митрополічна кафедра стала об'єктом посиленої уваги урядів сусідніх держав та їхніх ставлеників в Україні. Скориставшись відсутністю єдиної церковної влади, уряд Росії під виглядом благодійності продовжував утручатися у справи Київської митрополії. Поступово Київський митрополит втратив свою владу практично над усіма єпархіями та вагомими архимандріями Української Православної Церкви.

Ось чому серед провідної верстви козацтва та духовенства Лівобережжя остаточно утвердилася думка, що порятунок України лежить через припинення збройного опору та визнання зверхності московської влади із збереженням, по можливості, найширших прав, включаючи й церковні; тому-то гетьманський уряд відіграв чи не найбільшу роль у кінцевому підпорядкуванні всієї Київської митрополії Московському патріархату (1685 р.). Хоч саме в добу Гетьманщини з'являється новий тип сакральної архітектури — козацьке, або «мазепинське» бароко. За задумами гетьманів, храми, як і за княжого часу, мали нагадувати народів про велич України в Європі. А найвизначнішим українським меценатом стає гетьман Іван Мазепа, який зводить чи ремонтує у стилі так званого «мазепинського бароко» близько двох десятків храмів, жертвує збудованому ним Переяславському кафедральному собору Пересопницьке Євангеліє, дарує золоту чашу, лампаду і плащаницю собору Воскресіння при Гробі Господньому в Єрусалимі. Завдяки щедрій фінансовій підтримці Мазепа Києво-Могилянська академія стає одним із провідних культурних центрів православного світу, поєднуючи і візантійсько-православний симбіоз культур, і латино-слав'янський. Попри неминучу конфесійність — академія стає цитаделлю західноєвропейської науки. Чи не тому Єрусалимський патріарх Досифей відраджував Петра I призначати Стефана Яворського (професора Києво-Могилянської академії) на високі пости, мотивуючи тим, що українці та білоруси мають зв'язки з «латинниками та переймають багато їхніх звичаїв та догм». А «московити» зберігають недоторкану стару віру, «будучи людьми простими й позбавленими цікавості».[1, с. 377]

Та історично склалося, що саме ця доба слугувала і величчю, і падінням. Бо політична руїна — знищення Гетьманщини, було тісно пов'язано з церковною руїною: це і церковна анафема найщедрішому меценату; це і указ Петра I 1721 р. про скасування патріаршества, а для управління церквою було призначено Святійший Синод, повністю підпорядкований царській владі в особі представника царя («ока государевого») — обер-прокурора; це і проголошення царя головою церкви з вирішальним голосом у призначенні єпископів та у вирішенні інших важливих церковних справ.

Перші посланці з Києво-Могилянської академії, відбуваючи до Росії, керувалися високими ідеями просвітницького характеру. Частина з них їхала добровільно, тяжіючи до центрів митрополії в пошуках можливості застосування своїх знань. Починаючи від часів Петра I, до Росії з академії забирали практично всіх її талановитих вихованців. Це і міністр освіти Петро Завадовський, це і ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії архієпископ Смоленський Гедеон Вишневецький, що писав у своїх спогадах: «Завжди була багата вченими людьми Академія Київська і мала в собі честь таку, що з неї, як від преславних тих Афін, вся Росія як з джерела премудрості черпала і всі свої новозведені училищні колонії, напоїла і виростила» [2, с.144]. Англійський історик Норман Дейвіс, описуючи європейську історію, показав передову роль українців, особливо випускників Києво-Могилянської академії, у поширенні християнства в російському середовищі. Для цього, з метою повної русифікації церкви 1784 р., за розпорядженням Синоду в усіх церквах дяки та священники читали молитви та правили службу Божу «голосом, свойственным российскому наречию». Синод наказує митрополитові Київському та Галицькому Самуїлу карати студентів та звільняти з роботи викладачів Києво-Могилянської академії за вживання неросійської мови.

Відбувалося нищення не лише богословських книг, а й заборона рідною мовою богослужінь та навіть українських церков — як споруд. На початку XIX ст. Синод приймає постанову про заборону будівництва церков у традиційному стилі, використання скульптур в іконостасах, ікон із короновою Дівою Марією. Священниками до більш значних та важливіших церков також призначали росіян, які ні за мовою, ні за культурою, ні за духом не мали нічого спільного з народом, якому вони мали служити. Це духовно і морально нищило націю.

У той самий час все ж частина священників була з українських родин, бо цьому сприяло те, що в багатьох парафіях настоятельство передавалося від батька до сина та онука. Всі священники проходили через систему духовної освіти, де панував російський дух і де учнів виховували у вірності імперії. Та в родинному колі, спілкуючись із парафіянами, вони говорили українською, дотримувалися народних звичаїв, знали народні пісні. Траплялися навіть священники-патріоти, які видавали українською мовою проповіді, оповіді зі Святого Письма, життя святих; їх, напевно, було б більше, якби не Валуєвський циркуляр 1863 року, що припинив цю діяльність.

Православ'я в Російській імперії було основним ідеологічним символом самодержавства й основним джерелом його легітимації. Знаменита триєдина «уваровська» формула мала на увазі, що православ'я — віра російського народу, самодержавство — його «природний» політичний устрій і всі три компоненти — російський народ, руська віра і російське самодержавство — перебувають у нерозривному зв'язку. Київська духовна академія, перетворилася на ідеологічний придатак самодержавства і стояла на проросійських позиціях. Адже було запроваджено «штати» духовенства, тому випускники її ставали священниками, отримуючи платню, як державні службовці.

Засновуючи університет св. Володимира у Києві, Микола I мав за мету «зросійщення» сполонізованого Правобережжя. Та Київський університет поступово перетворюється на осередок діяльності революційно налаштованої української молоді, на чолі якої стає Михайло Максимович, та митрополит Євген Болховітин. Ігор Гирич вважає, що М. Максимович, пропонував дивитися на історію тодішньої Російської імперії не з дзвіниці Івана Великого в Москві, а з Андріївського пагорба у Києві. Повернувшись до традицій Іпатіївського літопису, Максимович показує Київ для Русі як колыску християнства. Ведучи письмову політичну полеміку з російським академіком М. Погодіним, він наводить значно більше аргументів щодо проживання українців у Києві з найдавніших часів і до нинішніх, показуючи безперервність історичного процесу в формуванні української нації. [3, С.59].

Є. Болховітінов намагається відродити Київську духовну академію, засновуючи історичний журнал, науковий історичний гурток, займаючись археологічними розкопками (Десятинна церква, Ірининська, Золоті ворота); стимулює пробудження інтересу студентства до історичного минулого. Неабияке значення мали наукові доробки протоієрея Софійського собору й редактора «Київських єпархиальних відомостей» П. Лебединського, а також дослідження історико-політичного характеру М.Петрова, Ф. Тарновського, С.Голубева, що друкувались в «Трудах Киевской духовной академии». Діяльність цих духовних осіб слугувала звязку з народом, нацією, його історією. [3, с. 70]

У підросійській Україні Церква була на службі у держави. Та для того, щоб Церква могла адекватно виконувати своє суспільне служіння і виховувати народ у душі високої моральності, милосердя, терпимості та громадянської відповідальності, вона повинна бути відокремлена від держави. Непорушність віри становило моральну основу непорушності самодержавства. У цьому полягало основне протиріччя епохи для колоніальних народів Російської імперії і для українців перш за все. Хоч церква, здавалося б, у цей час не пов'язувалася із національною ідеєю і навіть вважалася «антинаціональною силою», та все ж Церква надає нації сильний імпульс у процесі конструкції загальнонаціональних цінностей, у боротьбі за права людини і людську гідність. [4, С. 86]

Держава не надто піклувалася станом церковних приходів чи їх наявністю. В основному утримання покладалося на релігійну громаду. Проте не завжди пожертвування мирян задовольняли можливість побудови нових культових споруд на підросійській Україні. Тому важливим було поширення церковного меценатства, до якого заможних українців спонукали приписи релігії та історична традиція, а з другої половини ХІХ століття добродійності сприяли також і закони. Тому церковними благодійниками були не лише священики, а й люди різних станів. Основними формами добродійної діяльності стала підтримка православних церковних товариств, виділення коштів для розвитку навчального процесу в духовних академіях. Широкого розповсюдження набуло благодійництво у будівництві або ремонті церков, соборів, храмів, монастирів, виділення землі та заповідання майна церкви, та заснуванні шкіл при церквах.

У системі народної освіти з початку ХІХ ст. відбулися зміни: відкривалися церковно-парафіяльні школи. У 1822 р. у Городищі відкрито першу церковно-парафіяльну школу на 30 учнів. На думку Т. Курінної, в 1-й половині ХІХ століття саме на пожертвування приватних осіб і товариств відкривалися богадільні, в яких вводився гуртожитковий статут. Часто на чолі таких закладів ставали засновники. Потім уряд почав влаштовувати жіночі общини. Вони часто перейменовувалися в гуртожиткові монастирі, причому даним монастирям ставилася умова, щоб вони утримували який-небудь богоугодний заклад: богадільню, притулок, лікарню, школу і т. п. Так, при Лебединському Миколаївському другокласному монастирі з 1858 р. відкрито Лебединське чотирикласне дівоче училище. У цьому закладі на вакансії безкоштовного навчання приймалися сироти Київської єпархії. До джерел утримання Лебединського Духовного училища, крім асигнувань митрополита Київського Арсенія та пожертвувань монастиря, отримано на користь сиріт майже 500 крб. Тому благодійність формувалася трьома факторами — природою, вихованням та мистецтвом.[5]

Редакційна комісія з підготовки селянської реформи вивчала досвід аналогічних реформ у Пруссії. Створений комітет з духовно-навчальної реформи на чолі з архієпископом херсонським Дмитром (Муретовим) вивчав постановку справи освіти в духовних закладах Франції, країні, як відомо, не православної. До 1863 року цей комітет розробив нарешті проект реформ духовно-навчальних закладів, і він був розісланий по всіх єпархіях для обговорення. Відомий дослідник соціально-економічного життя краю другої половини ХІХ століття професор П. Р. Сльозкін, відзначаючи благодійну активність княгині Є. Воронцової в Мош-

ногірському маєтку, відзначав, що її «діяльність припала на роки великої реформи 1861 р.». На землях мошногірських маєтностей князів Воронцових було 17 церков, меценатами яких вони і були. Завдяки приватній благодійності господарів було створено матеріальну базу фундаменту освіти в краї — в селах Черкаського повіту ще в 1861 р. відкрились 25 парафіяльних шкіл. На утримання церковно-служителів призначалося із каси платні по штату II класу близько 234 крб. в рік і коштом парафіян. [5]

До першої половини XIX ст. священників обирали парафії, і хоч за Миколи I священників стала призначати консисторія, проте на практиці обрання в тій чи іншій формі залишалося, як залишалися по парафіях і своєрідні священницькі династії з їх міцними традиціями української церковної благодійності. Тому з духовних родин вийшло багато видатних представників української інтелігенції а саме: А. Метлинський, С. Руданський, А. Свидницький, І. Нечуй–Левицький та ін. Родини українського духовенства подарували нам визначних вчених, серед них: О. Бодянский, Ф. Лебединцев, академік М. Грушевський, С. Терновський, П. Житецький, О. Костяківський, о. Ю. Січинський та його син В. Січинський, Ф. Магушевський, В. Доманицький, В. Біднов, С. Лотоцький, С. Єфремов, Ф. Сушицький, М. Біляшевський, В. Щербаківський та ін.

Від «указу» Петра I 1720 року — першої радикальної цензурної заборони вживання української мови та друку українських книжок — до закриття Київської академії в 1817 році в суспільстві відбувається історичний парадокс: заборона вжитку церковно-слов'янської мови прискорила процес формування на основі народної мови української літературної. Народжується нова література, а з нею нова Україна, бо зі стін академії вийшов новий тип інтелектуала, який завершиться геніальною постаттю Сквороди. Саме завдяки йому «візантійська доба» української культури поступиться — «національній».[1, С. 22]

Збереження та популяризацію кращих традицій народу, до яких насамперед відноситься релігія, припадає на пореформений період. З другої половини XIX ст. в Україні спорудження церковних храмів розгорнулося з особливою силою, коли повсюдно зводилися муровані церкви замість дерев'яних та споруджувалися нові. Хоча частка цього виду зодчества у загальній картині міської забудови була значно меншою, ніж в часи Гетьманщини. В результаті розвитку будівельних технологій та матеріалів культове будівництво набрало потужних обертів. Зведення храмів тепер не було чимось особливим, як у попередні часи, проте воно вимагало великих коштів, які інколи асигнувалися державою, а більше об'єднаннями та окремими особами. Пожертвування на культове будівництво завжди асоціювалося з богоугодною справою, до того ж увіковічувало пам'ять про жертводавців на віки.

Відомий купець Лев Васильович Колесников заповів 11 тис. крб. Свято-Троїцькому храму у Полтаві, що на Сінній площі, для його ремонту, 5 тис. крб. — на утримання хору при ньому. Заповів 2,5 тис. крб. на будівництво або розширення будинку другого священника Троїцького храму. Гроші від продажу майна після його смерті пішли на будівництво храмів у Полтавській Єпархії. За життя на свої кошти збудував Троїцький храм у Полтаві. Інші купці, зокрема І.К.Котельников, М.М. Литвиненко заповідали значні кошти Хрестовоздвиженському монастирю, Воздвиженській, Миколаївській, Покровській церквам та Свято-Духовному собору. Вагомі внески у церковну благодійність зробили дійсний статський радник В.А. Іванов, поміщик Я.Ю.Матіяшевський, вдова полковника М.І.Папкевич-Левицька, дружина Кременчуцького голови дворянства А.А.Руденко та інші [6,171-173,180-181,190-192,194-195,198, 221,245].

Зростання національної самосвідомості українського народу в другій половині XIX ст., розвиток науки та культури, поява нових напрямів у різних галузях мистецтва — все це сприяло підвищенню інтересу до меценатства та колекціонування. В Україні з останньої третини XIX ст. цю благородну традицію продовжили

кращі представники торгово-промислових кіл. Адже найбільші міста поступово перетворювалися на суто буржуазні центри, в яких підприємці відігравали провідну роль. Енергійні, ділові та підприємливі люди, що намагалися бути господарями життя завдяки зростанню багатства та економічної могутності, змінювали свій соціальний статус. Прилучення до освіти, культури, розвиток естетичних смаків сприяли й усвідомленню ними суспільного значення меценатства [7, с.27-29].

Чимало підприємців чітко усвідомлювали, що майбутнє нації — у високих культурних здобутках та моральних цінностях. Особливо недавні вихідці з народу, які зберегли з ним духовний зв'язок, намагалися знайти компроміс між своїм новим соціальним становищем і демократичним походженням. Ця двоїстість, а також дві діаметрально протилежні сутності — гонитва за прибутком, пов'язана з експлуатацією в період початкового нагромадження капіталу, й усвідомлення боргу перед народом, поглиблювалися релігійністю та духом традицій. Величезна кількість храмів, а також тих, які знаходилися при навчальних закладах, лікарнях, притулках та інших установах з'явилися завдяки фінансовим зусиллям купців і промисловців або отримали від них суттєву матеріальну підтримку.

Зокрема, цукрозаводчики брати Микола, Федір і Семен Терещенки на початку 80-х рр. XIX ст. вирішили побудувати в своєму рідному Глухові муровану Трьох-Анастасіївську церкву замість однойменної старої, яка стала сімейним склепом цієї родини. Нова церква за проектом петербурзького архітектора А. Гуна споруджувалася поряд зі старою в 1884–1893 рр. у неовізантійському стилі, вдало вписавшись у досить строкату архітектуру міста. Глухівський Анастасіївський собор нагадував Володимирський у Києві як ззовні, так і внутрішнім розкішним та витонченим оздобленням. В інтер'єрі велику цінність становили розписи, виконані 1893 р. під керівництвом відомих художників — П. і О. Сведомських, які повторили свої композиції у Володимирському соборі та використали деякі твори Віктора Васнецова. Кілька ікон написали також В. В. Верещагін і М. К. Пимоненко. Усього ж фундатори на будівництво й оформлення цього храму витратили понад 500 тис. крб. [8, с. 261—263]. Навіть важко назвати всі ті православні храми, на будівництво або ремонт яких Терещенки зробили чималі пожертвування. Так, серед київських церков — пам'яток історії та культури — слід назвати Володимирський і Миколаївський (Свято-Покровського монастиря) собори, Георгіївську — у старій частині міста, Покровську — на Солом'янці, Йорданську і Введенську — на Подолі, Олександрівську в Липках та ін. На жаль, більшість із них була знищена в роки радянської влади [9, с. 20,31—32, 50].

Утвердження духовності, яка є опорою великих і малих світу цього, значною мірою виявилось в іншому цукрозаводчику — П. І. Харитоненку — при спорудженні в Сумах нового Троїцького собору (1901–1914 рр.), на який ним було витрачено понад 600 тис. крб. Досконалий композиційно й витончений у найменшій деталі, собор дуже вдало вписався в тодішній навколишній архітектурний ансамбль. Адже меценат задумав звести в місті собор, подібний до величних храмів Петербурга — Ісакіївського та Троїцького, залучивши до його будівництва талановитих майстрів, а до оформлення — кращих художників того часу.

Мрія відтворити всередині образ київського Володимирського собору спонукала Павла Івановича запросити розмальовувати інтер'єр видатного митця М. В. Нестерова, з яким його єднала багаторічна приязнь. Проте Нестеров за браком часу, дав згоду лише на розпис шести образів для іконостасу. Ікони для сумського храму — остання творча робота Нестерова як церковного живописця. Мистецтвознавець С. М. Дурилін, близький друг художника, згадував, що ікони Троїцького собору були «в очах самого митця кращим, що він створив у царині церковного живопису». Крім нього, храм розписували такі відомі московські художники, як К. Петров-Водкін (працював у 1914–1915 рр. над малюванням та вітражем «Трійця») та І. Нивинській. За рекомендацією М. В. Нестерова мармуровий іконостас проектував славетний архітектор О. Б.Щусєв; він же зробив малюнки

мозаїчної підлоги, церковної огорожі, внутрішнього начиння та дзвонів. Собор і сьогодні є виразною загальноміською домінантою серед переважаючого сучасного архітектурного оточення.

Символом маєтку Харитоненків у селі Наталіївка Харківської області стала Спаська церква, побудована в 1911–1913 рр. за проектом академіка О. Щусєва, яка обійшлася меценату в 350 тис. крб. [10, с.2]. Для втілення задумку в життя були залучені відомі архітектори, скульптори і художники: О. Рухлядев, А. Савінов, С. Коненков, А. Матвєєв, М. Добужинський [10, с. 24]. Тепер церква по праву вважається унікальною архітектурною спорудою в Харківській області. Створювалася вона для розміщення унікальної колекції давньоруських ікон, які збиралися подружжям Харитоненків по всій Росії і належали до різних шкіл давніх іконописців. Зокрема, до колекції входили 9 рідкісних ікон новгородського письма XV–XVI ст. Вони експонувалися як на виставочних стендах у музеї, а над ними йшов розпис. У храмі також зберігалися різні предмети церковної старовини — давньоруські панікадила, лампади, плащаниця, килими та ін. Всього Павло Іванович і Віра Андріївна розмістили у Спаській церкві до 200 ікон і предметів старовини.

Визначною архітектурною пам'яткою Наталіївки є церква Спаса, яка розташована поблизу композиційного центру парку. Там були вбудовані чотири кам'яні половецькі «баби», подаровані Павлу Івановичу Харитоненку археологами на подяку за фінансування розкопок перед і під час проведення в Харкові XII археологічного з'їзду в 1902 р., а через метрів двісті — невисока однобанна церква із дзвіницею, побудована в 1911-1913 рр. Ця культова споруда була не тільки присадибною церквою, а й храмом-музеєм із зібраною П. І. Харитоненком унікальною колекцією старовинних ікон XV-XVI століть, та інших предметів церковної старовини. Наталіївська колекція налічувала майже 200 творів. [12, с.148].

Після революції 1917 р. доля колекції Харитоненків, як і садиби, була сумною. Головний будинок зруйновано, парк здичавів, багато дерев вирубано, церква запущена, фрески замальовані. Маєток Наталіївка використовувався як туберкульозний санаторій. Залишилась конюшня, школа верхової їзди, в приміщенні якої родина у свій час організовувала виставки для гостей, і деякі інші споруди. Унікальна ж колекція ікон, як і в цілому все зібрання творів мистецтва, розійшлася по різних музеях Радянського Союзу. Зокрема, в 1924–1925 рр. картини російських художників опинилися в Третьяковській галереї, а західноєвропейських, через Румянцевський музей, — в Музеї красних мистецтв. Потім частина полотен перейшла в Ермітаж і Російський музей, опинилася в провінційних галереях. Але чимало чудових робіт зникло, і де вони тепер — невідомо.

Серед «батьків» Сум, окрім Харитоненків, які в його історії залишили помітний слід, насамперед потрібно згадати підприємницьку родину Суханових. Так, інша історична та архітектурна пам'ятка міста — Спасо-Преображенського собору (був побудований у 1801 р.) — сучасного вигляду набула після капітальної реконструкції в 1882–1892 рр. за проектом харківського архітектора М. І. Ловцова на кошти І. Г. Харитоненка та церковного старости цього храму, почесного громадянина міста Дмитра Івановича Суханова та його племінника Миколи Олексійовича. Тоді ж були зроблені прибудови з північної і південної сторін храму й споруджена дзвіниця. У Спасо-Преображенському соборі вражає своєю красою чудово виконаний іконостас із білого мармуру з колонами зеленого малахіту. Живописні роботи інтер'єру храму здійснили художники В. Є. Маковський та К. В. Лебедєв [12, с.107-108].

Київська міська дума постійно одержувала звернення мешканців різних районів міста з проханням і вимогами збудувати в тому чи іншому місці новий мурований храм. Так, жителі Печерська у 1881 р. розпочали клопотання про виділення ділянки землі у сквері навпроти Маріїнського палацу під зведення церкви в ім'я Олександра Невського. Завдяки пожертвам багатьох киян, 1889 р. тут постав у неовізантійських архітектурних формах храм, який став окрасою навколишньої міс-

цевості (арх. В. М. Ніколаєв). Найбільші внески на цю справу зробили М. А. і Ф. А. Терещенки, Я. М. Бернер, М. П. Дегтерьов та інші промисловці і купці. Також коштом останнього на території Олександрівської лікарні в 1895 р. було споруджено Михайлівську церкву [13, арк. 1].

У Харкові на вул. Першої Кінної армії є православна церква Трьох святих, яку ще називають Гольдберговською. Цю назву в народі вона отримала від місцевого купця Г. О. Гольдберга, який доклав найбільших зусиль до її спорудження. Зокрема, він був головою будівельного комітету та зробив найбільше пожертвування — 10 тис. крб., а його дружина придбала земельну ділянку для зведення церкви [14, с. 51].

На місці, де тепер стоїть Катеринославський Троїцький собор, 1797 р. була споруджена невелика дерев'яна церква Казанської Божої Матері. В 40-х рр. XIX ст. вона почала руйнуватися. Тому, коли постало питання про її заміну, місцевий купець Федір Дупленко за власний коштом розпочав будівництво нової кам'яної церкви в русько-візантійському стилі. У підсумку на цю справу він асигнував 103 тис. крб. Утім, йому не судилося стати свідком завершення будівництва, яке закінчили, вклавши додаткові кошти, купець А. Кирпичников та його спадкоємці. Урочисте освячення церкви, що дістала назву Троїцької, відбулося в 1855 р. Вона була п'ятиглавою і тринефною, мала багатоярусну дзвіницю, яка спочатку стояла окремо, а потім була з'єднана переходом з головним корпусом. Наприкінці XIX ст. у розписі інтер'єру церкви брав участь відомий український живописець І. С. Їжакевич [15, с. 41].

У радянську епоху, особливо в 30-х рр. XX ст. більшість храмів спіткала сумна доля багатьох релігійних закладів — їх було знищено, або перетворено на підсобні приміщення, конюшні... в кращому разі — музеї. Лише відновлена державність дала змогу в дев'яності роки минулого століття спонукати до меценатства в релігійній сфері, відроджуючи споконвічну українську духовність, прагнучи виконати важливу місію об'єднати та примирити суспільство, будуючи вільну державу та виховуючи нові покоління українців у дусі високої моральності.

Висновки. Церква виконувала особливу місію в державі: була єднаним чинником, ідеологічним, культурним на духовним підґрунтях українського народу, а в складні, бездержавні часи церковні храми були єдиними носіями мови та культури. Велике значення для розвитку духовного українського суспільства мали меценати: К. Острозький, П. Могила, І. Мазепа, а також Києво-Могилянська академія.

Втрата державності — привела до втрати національної церкви. Церква поступово перетворюється на ідеологічне знаряддя імперської політики стосовно поневоленого українського народу. Вона не в змозі в повній мірі виконувати своє суспільне служіння і виховувати народ у дусі високої моральності, милосердя, терпимості та громадянської відповідальності, будучи під контролем Російської держави. Хоч саме українські духовні традиції та українські духівники були носіями передового православ'я. Окремі церковні діячі все ж зуміли донести систему духовності, сформовану попередніми поколіннями духовенства для формування самобутності нації, саме з таких духовних родин вийшло багато видатних представників майбутньої української інтелігенції.

В підросійській Україні церква була на службі у державі. Для більшості ж українців церковний храм був основою утвердження духовності. Але імперська ідеологія — це придушення інших форм суспільної свідомості. Непорушність віри становила моральну основу непорушності самодержавства. У цьому полягала основна суперечність епохи для віруючих колоніальних народів Російської імперії і для українців перш за все.

Та все ж церква залишалась єдиним духовним осередком для суспільства. Основними формами церковного меценатства були: підтримка православних церковних товариств; виділення коштів для розвитку навчального процесу в духовних

академіях; будівництво, ремонт церков, соборів, храмів, монастирів; виділення землі та заповідання майна церкві й заснування шкіл, притулків, лікарень при церквах. Бажання підтримувати людські права власного народу, не зважаючи на відсутність державності, будуючи православні храми — Харитоненки, Терещенки, Суханови сприяли розвитку духовності та культури українців, розвивали традиції, що згодом слугуватимуть національному відродженню, а культове будівництво ставало невід'ємною частиною архітектури українських міст XIX та початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія українського суспільства: навч. посіб. / [І. Д. Дудко, В. Д. Бондаренко, З. І. Зайцева та ін.]; наук. ред. д-ра політ.н. І. Д. Дудко. — К.: КНЕУ, 2011. — 597 с.
2. Акты и документы, относящие к истории Киевской Академии. Отделение 2, 1751—1762 гг. — К., 1905.
3. Гірич І. Київ в українській історії / І. Гірич. — К.: Смолоскип, 2011. — 304 с.
4. Єленський В. Є. Релігія у процесах формування політичних націй: історико-культурні моделі / В. Є. Єленський, В. Д. Бондаренко // Історико-політичні студії. — 2014. — № 2. — С. 75—91.
5. Тетяна Курінна. Культурно-освітня та благодійна діяльність православного духовенства на початку XX-го століття [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archivorthodoxy.com>
6. Павловский И. Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого библиографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. / И. Ф. Павловский. — Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1914. — 294 с.
7. Боханов А. Н. Коллекционеры и меценаты в России / А. Н. Боханов. — М.: Наука, 1989. — 187 с.
8. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. Донік. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 314 с.
9. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. — 2-е вид. / Т. Геврик. — Нью-Йорк: Український музей, 1987. — 2-е вид. — 64 с.
10. Харитоненко П. И.: Помещик, сахарозаводчик, крупный благотворитель: (Некролог) // Харьковские губернские ведомости. — 1914. — 14 июня. — № 1598. — С. 2.
11. Шудрик І. Династія Харитоненків і Православна церква / І. Шудрик // Людина і світ. — 2002. — № 7–8. — С. 30–33.
12. Шудрик І.О. Наталівка — важливий об'єкт туризму Східної України / І.О. Шудрик // Культура України. — 2011. — № 34. — С 147—155.
13. Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 4324, арк 16.
14. Зотова Н. Л. Харьков торговый / Н. Л. Зотова, М. В. Чехунов. — Х.: Деловая жизнь, Прапор, 1999. — 240 с.
15. Фоменко А. К. Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників / А. К. Фоменко, М. П. Чабан, В. І. Лазебник та ін. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2001. — 575 с.

REFERENCES

1. Dudko, I. (Ed.). (2011). *The History of Ukrainian society: textbook*. Kyiv: Kyiv national economic university named after Vadim Hetman (in Ukr.).
2. *Acts and documents, dealt with the history of Kyiv Academy*, Department 2, 1751—1762. (1905). Kyiv (in Rus.).
3. Girych, I. (2011). *Kyiv in Ukrainian history*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).
4. Yelenskii, V. Ye. & Bondarenko, V.D. (2014). Religion in the process of nation-building: Historical and cultural models. *Istoriko-politychni studii (Historical and Political studios)*, 2, 75—91 (in Ukr.).
5. Tetiana Kurinna. *Cultural, educational and cheritable activity of the Orthodox priesthood at the beginning of the XIX century*. Retrieved from <http://archivorthodoxy.com> (in Ukr.).

6. Pavlovskii, I. F. (1914). *Citizens of Poltava city. Hierarchs, state and public doers and philanthropists. Experience of brief bibliographic vocabulary of Poltava province from the middle of XVIII century*. Poltava: Edition of Poltava academic archive commission (in Rus.).
7. Bokhanov, A. N. (1989). *Collectors and philanthropists of Russia*. Moscow: Nauka (in Rus.).
8. Donik, O.M. (2004). *The Tereshchenko family in the history of philanthropy*. Kyiv: Institute of history of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
9. Gevryk, T. (1987). *Lost architectural memorials of Kyiv*. Edition 2. New-York: Ukrainian museum (in Ukr.).
10. Kharytonenko, P. I.: Landowner, owner of a sugar business, great philanthropist: (Obit ary notice) (1914, July 14). *Kharkovkie gubernskie vedomosti (Province bulletin of Kharkov ci y)*, p. 2 (in Rus.).
11. Shudrik, I. (2002). Dynasty of the Kharytonenko family and Orthodox Church. *Liudyna i svit (The person and the world)*, 7—8, 30—33 (in Ukr.).
12. Shudrik, I.O. (2011). Natalivka — important object of tourism of the East Ukraine. *Kul ura Ukrainy (Culture of Ukraine)*, 34, 147—155 (in Ukr.).
13. State archive of Kyiv city, fund 163, description 41, file 4324, sheet 16 (in Rus.).
14. Zotova, N. L., & Chekhunov, M. V. (1999). *Trade Kharkiv city*. Kharkiv: Delovaia zhizn (in Rus.).
15. Fomenko, A. K., Chaban, M. P., Lazebnyk V. I., & etc (2001). *Dnipropetrovsk city: the past and the future. The tale about memorials of culture of Katerinoslav-Dnipropetrovsk, their creators and artists*. Dnipropetrovsk: Dniproknyga (in Ukr.).

УДК 94.001.73 (47+57) «1860/1890»:352/353 (477)

Обметко О. М.*,

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. o.obmetko@gmail.com

РОЛЬ ЗЕМСТВ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

Анотація. Розглядаються питання діяльності земств у сфері охорони здоров'я населення як прояв ліберальних перетворень епохи імператора Олександра II протягом 1860—1870-х рр. Проаналізовано діяльність шести земств у губерніях Лівобережної та Південної України по таких напрямках, як фінансування сфери охорони здоров'я, утворення спеціалізованих медичних закладів, підготовка фахівців. Визначено еволюцію підходів земств до сфери охорони здоров'я, з'ясовано потенціал органів місцевого самоврядування щодо соціальної і медичної підтримки населення.

Ключові слова: земства, охорона здоров'я, українські губернії.

Аннотация. Рассматриваются вопросы деятельности земств в сфере охраны здоровья населения как проявление либеральных преобразований эпохи императора Александра II на этапе 1860—1870-х гг. Проанализирована деятельность шести земств в губерниях Левобережной и Южной Украины по таким направлениям, как финансирование сферы охраны здоровья, создание специализированных медицинских учреждений, подготовка специалистов. Выявлена эволюция подходов земств к сфере охраны здоровья, определен потенциал органов местного самоуправления в отношении социальной и медицинской поддержки населения.

Ключевые слова: земства, охрана здоровья, украинские губернии.

Abstract. The questions of activity of Zemstvo(s) (as an elective district councils in Russian Empire) in the sphere of health protection of the population of Ukrainian provinces under the

* Obmetko O. M., Ph.D. in history, associate professor, Kyiv national economic university named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. o.obmetko@gmail.com

The role of zemstvo(s) in the sphere of health protection of the population of ukrainian provinces in the last quarter of the 19th century